

Motion till riksdagen 2010/11:Kr230

av **Gunnar Andrén (FP)**

Kirunasvenskarna

Förslag till riksdagsbeslut

1. Riksdagen tillkännager för regeringen som sin mening vad som anförs i motionen om Kirunasvenskarna och deras okända öde i dåtida Sovjetunionen.
2. Riksdagen tillkännager för regeringen som sin mening vad som anförs i motionen om behovet av en granskning av vad som hände på Sveriges ambassad i Moskva i samband med att svenskar och deras anhöriga sökte hjälp under slutet av 1930-talet.

Motivering

I september 2010 träffade jag 86-årige Bengt Jernelöf i Kiruna. Hans mor, bortgången sedan länge, var en av de Kirunasvenskar som tubbades att resa österut, till Stalins lyckorike. Bengt Jernelöfs mor kom tillbaka, ända från Krim. Det är därför Bengt Jernelöf ännu finns och kan berätta. Men för vart år som går minskar antalet personer med direkt eller indirekt vetskap om vad som hände. Låt dem berätta! Forskningen kring de så kallade Kirunasvenskarna, ett namn hänförligt till en dokumentationsmapp i UD:s arkiv, är sorgligt eftersatt. Varför är svårt att säga. Kanske har det ideologiska motiv, kanske har någon tyckt att det är för pinsamt att syssla med denna varböld i svensk politik, kanske finns helt andra förklaringar. Oavsett orsak hastar saken: Allt färre överlevande som kan berätta lever ännu.

Bakgrund

2007 utkom boken Knuts ask och kejsaren av Karelen – om den svenska Rysslandsfebern. Det var den tredje boken av författaren och journalisten Kaa Eneberg i hennes egen, och av historieforskningen glömda eller möjligen illa sedda, rent privata men synnerligen offentliga redogörelse för ett av 1900-

Fel! Okänt namn på

talets mest dramatiska skeenden i svensk samtidshistoria: den svenska Rysslandsemigrationen.

Enebergs tredje bok skiljer sig från de föregående genom att den tar en helt annan geografisk plats än Norrbotten och Kiruna som utgångspunkt. I centrum står Hallstaviksarbetaren Knut Andersson och hans brev hem till Sverige 1923–1928, som släktingar förvarade i en ask, Knuts ask. Brevens hem utgör ett unikt tidsdokument. Dess historiska värde är mycket stort av flera skäl: personligt och ideologiskt och samtidshistoriskt.

Varför? Vad hände? Varför teg – och tiger – det offentliga Sverige om det öde de många svenska Rysslandsemigranterna gick till mötes? Att många mötte döden inte på grund av sjukdomar eller andra normala orsaker utan genom ideologiska skenavrättningar är nu styrkt – men forskningen uteblir. Varför? Göta Holmström, 92, var 2007 fortfarande i livet – i Ryssland. Vad görs för att ta hand om henne – om hon vill få till stånd en ändrad livssituation för sig och de sina i Ryssland?

Många är de som engagerat sig för kända svenskar som råkar illa ut utomlands; gott så. Men vi har enskilt och tillsammans ett ansvar för enskilda i fjärran land, inte så mycket i avstånd räknat som historiskt och kulturellt.

Hur skall man se på Sovjetunionen (1917–1990)? Som en politisk parentes? Som ett oförblommerat terrorvälde? Som drömmen om det kommunistiska lyckoriket som försvann?

Upptäckten av den nedskjutna DC-3:an år 1952 över Östersjön väckte i början på 2000-talet berättigad uppmärksamhet. Under mer än 50 år kunde ingen berätta eller bevisa vad som var sant om vad som skett. Orsaken är enkel – och brutal.

Det kommunistiska Sovjetunionen var ingen möjlig samtalspartner, sanningen var omöjlig att spåra, sanningen skulle snarast döljas. Historieskrivningen var under mer än sju decennier politiskt styrd och tillrättalagd för att passa maktthavarna i Moskva. På samma sätt kunde diplomaten Raoul Wallenbergs öde efter försvinnandet i Budapest 1945 inte klarläggas förrän Sovjetstaten förintades av inre spänningar. Båda dessa händelser spelade på sin tid stor roll i vårt land för bilden av vår stora granne i öster. Sveriges utrikespolitik påverkades. När sanningen nu, bitvis och delvis, avslöjats, avslöjar detta i sin tur politisk förljugenhet, diplomatiskt krypande och historisk desinformation.

Kirunasvenskarnas dystra öde

Det är i det här perspektivet man skall se bristen på engagemang för att reda ut vad som hände dem vi kallar Kirunasvenskarna. I riksdagen har deras öde nästan aldrig berörts, med undantag för en interpellation (2006/07:622, besvarad av utrikesminister Carl Bildt den 21 juni 2007).

Det är mycket otillfredsställande att inte ett långt större forskningsintresse visats de svenskar som gav sig iväg för att aldrig återvända. Forum för levande historia borde – vid sidan av högskolornas och universitetens historiska institutioner – vara ett forum för sådan forskning. De senaste åren har Forum

för levande historia breddat sin upplysningsverksamhet till vidare områden. Det tog sig bland annat uttryck i en intressant utställning 2009 om massakrerna i Ukraina under åren 1939–1945. Ett kvarvarande forskningsområde utgörs just av de svenskar som före och i samma socialistiskt/kommunistiskt ideologiskt präglade tid utvandrade och försvann österut.

Bristen på engagemang utgör fortsatt bakgrunden till denna motion. Kirunasvenskarnas öden är värda att berätta; deras öde gör det om möjligt än angelägnare att göra så. Låt oss samtidigt påpeka att år 1944, efter att ha varit internerade på olika håll i Sverige men i huvudsak i Västmanland – namnet Ryssvägen i Skinnskattebergs kommun minner ännu om vad som hände – deporterades den 12 oktober 1944 cirka 900 ryska soldater via Gävle till dåvarande Sovjetunionen. Journalisten Hans Lundgren har i en större artikelseerie 2001 kartlagt vad som hände dessa i Sverige internerade ryska soldater. Hans Lundgrens forskningsresultat finns nu också utgivna i boken *Krampen – Ryssläger i Sverige under andra världskriget* (Västmanlands läns museum, 2008, 240 sidor). Det ointresse som mött ryssfrågan markeras av att finansieringen av utgivningen av boken fått ske vid ett länsmuseum utöver personlig insats. Boken är mycket, mycket läsvärd, men självfallet inte anmäld på någon rikstidnings kultur- eller politiksidor! Väldokumenterad är däremot utlämningen till Sovjetunionen 1946 av 148 balter som hade varit i tysk krigstjänst.

Den ideologiska bakgrunden

Under 1920- och 1930-talen reste ett betydande antal svenskar till dåvarande Sovjetunionen, både från Stockholm och från andra orter i södra Sverige men framför allt från Norrbotten. De reste i huvudsak av ideologiska skäl. Sovjetunionen framställdes i de kretsar där arbetskraft värvades till Sovjetunionen som ett socialistiskt lyckorike där socialismen skulle byggas och kommunismen förverkligas. Praktiskt taget alla resande var övertygade svenska kommunister. De fick ideologiskt stöd av dåtidens svenska kommunister. Verkligheten de mötte blev brutalt svart – och blodröd. Många, i själva verket flertalet, kom att möta döden i Sovjetunionen; ytterst få kom någonsin åter till Sverige. De flesta mötte döden av sjukdomar och/eller dåliga levnadsförhållanden; andra – dokumentationen är som lätt inses ofullständig – mötte döden genom skenrättegångar och exekutioner.

Ett historiskt hål – i Sverige

För Sveriges del handlar det om ett svart hål i vår historia som måste belysas, praktiskt och ideologiskt. Det är enligt min mening lämpligt att detta sker genom Forum för levande historia, hittills mest inriktat på mycket allvarliga mänskliga förbrytelser under andra världskriget och mindre på enskilda svenskars öden under första delen av 1900-talet. Detta hindrar naturligtvis inte att olika kartläggningar görs vid de historiska institutionerna vid universi-

Fel! Okänt namn på

tet och högskolor, förmodligen lämpliga samarbetspartner med motsvarigheter i andra berörda länder.

Journalisten Kaa Eneberg har gjort ett pionjärbete genom privat forskningsarbete som 1999 resulterade i de första mycket uppmärksammade artiklarna om svenskarnas tragiska öden i Sovjetunionen och hösten 2000 i boken *Tvingade till tystnad*. Dåvarande statsrådet och chefen för Kulturdepartementet Marita Ulvskog (S) lovade i sammanhanget att nu skulle tidigare ”ovända stenar” i fråga om svenskarnas öden vändas.

Dessvärre har de goda ambitionerna inte följts av konkreta åtgärder. Om orsaken kan man endast spekulera: brist på uppslag att forska i, ringa intresse från allmänheten eller – det måste tyvärr också sägas – hänsynstagande till främmande makt eller svenska partier eller organisationer som räds sin egen historia.

Kaa Eneberg har arbetat med kartläggning av så många som möjligt av de avresta svenskarnas öden i Stalins Sovjetunionen. I sin andra bok *Förnekelsens barn* (2003) konstaterade hon att ”ännu har ingen svensk forskare tagit itu med detta ’svarta hål’. – Jag kan bara beklaga att mitt journalistiska arbete, som väckt stort intresse, ännu inte lockat till professionellt forskningsarbete, skrev hon då.

Hösten 2010 är forskningsläget oförändrat. Detta vetenskapliga tillkortakommande har lett till att alla de frågetecken om den nedtystade emigrationen som väcktes genom DN-artiklarna 1999 förblivit obesvarade. Vi vet i dag, ett decennium efter de första avslöjandena i *Dagens Nyheter*, inte mer om omfattningen av emigrationen, om antalet arkebuserade eller ens om hur många svenskar som återvände hem än vad som redovisades då eller i Enebergs kompletterande böcker.

Eneberg fann att 33 svenskar avrättats i 1930-talets Stalinland – och att minst 45 fortfarande är ”bara försvunna”. Källan är i samtliga de 33 klarlagda fallen den sovjetiska så kallade säkerhetstjänsten NKVD:s arkiv. Eneberg har genom studium av dessa tidigare hemliga arkiv funnit att de slutat sina dagar efter att ha anklagats för att vara ”sovjetfiender”. Det finns skäl att tro att de ovan 45 ännu försvunna svenskarna mött samma öde som de 33 som hittats i arkiven: De slutade i en massgrav med en kula i nacken, flertalet i Karelen tallbevuxnagrusåsar åren 1937–1939.

En historisk skandal

Den bristande forskningen kan komma att resultera i inte bara att värdefull förstahandsinformation från fåtalet ännu kvarlevande resenärer eller deras barn går förlorad utan också i något som har likheter med en historisk skandal.

Men bakom emigrationen stod också andra krafter inte minst skildrat i boken *Knuts ask och kejsaren av Karelen* (2007) där engagemanget från den finlandssvenske politikern Edvard Gylling (1881-1940), tidvis bosatt i Sverige och den som på Lenins uppdrag drog upp riktlinjer för Karelen framtid, för Sovjetunionens räkning lyfts fram på ett tidigare icke beskrivet sätt. Ed-

vard Gylling, fil.dr, var engagerad inom socialdemokratin men blev finsk finansminister i det röda folkkommissariatet som tog över makten under inbördeskriget i Finland 1918 men flydde strax därpå till Sverige för att 1920 återkallas till Sovjet som regeringschef 1923–1935 i den så kallade Autonoma karelska socialistiska sovjetrepubliken. Hans öde liknade många av de emigranter som hamnade bakom Stalins stålwall: anklagad 1935 för borgerlig nationalism fördes han till fängelse i Sachalin – där han troligen avled 1940 enligt Nationalencyklopedin (Eneberg uppger avrättad 1938).

Bara att fastslå denna till synes triviala sak, att klarlägga dödsår för en ”regeringschef” i Stalins Sovjetvälde, var och när vederbörande avrättades eller på annat sätt bragtes om livet, visar hur angelägen ytterligare forskning inte minst i arkiv är.

Därför måste Enebergs hittills privata forskningsprojekt få omfattande vetenskapligt stöd, i vårt land och inte minst i de sovjetiska arkiv som redan finns tillgängliga eller kan komma att öppnas.

En mycket angelägen forskningsuppdrag är att klarlägga, om det är möjligt, vad som hände de svenskar eller anhöriga som under de aktuella åren, uppenbarligen huvudsakligen förgäves, sökte stöd hos Sveriges ambassad i Moskva. Förmodanden, bland annat av utrikesministern (den 21 juni 2007), om att det i UD-arkiven finns föga att finna, kan vara riktiga. Men i så fall bör även det klarläggas. Annars ligger det nära till hands att misstänka att det kan finnas diplomater – eller andra diplomatiska skäl – som gör att det ännu inte anses möjligt att kartlägga vad som hände på Sveriges beskickning i Moskva. 2004/05 års riksmöte beslöt liksom 2005/06, 2006/07, 2007/08, 2008/09 och 2009/10 års riksmöten att lämna motsvarande hemställan om ”Kirunasvenskarna” utan bifall, dessvärre utan att motivera avslaget. När denna motion nu åter väcks är den därför än mer angelägen.

Breddad undersökning – med vetenskapligt stöd

Det tycks fortfarande vara i huvudsak Kaa Eneberg som med rysk hjälp letar efter svenskar i den en gång så fruktade sovjetiska säkerhetstjänstens, NKVD, olika redovisningar.

I 2003 års bok skrev hon dock att ”flera unga forskare har hört av sig och förvånats över bristen på samlad historieskrivning, men tydligen lagt sina egna uppsatsplaner på is tills vidare.” ”Forskningen är definitivt lågprioriterad.” Fler och fler, inte minst i Finland, blir intresserade av de svenska emigranternas öden.

Forskningen i våra grannländer

I Norge utkom 2001 journalisten Morten Jentoft med boken De som dro östover (utgivningen bekostad delvis av norska UD) om norska kommunisters öden på Kolahalvön. I Finland har åtskilliga böcker om rysslandsfarare och deras öden utgivits. Det statligt finansierade Emigrantinstitutet i Åbo bekostade 2001 utgivningen av den karelska journalisten Eila Lahti-Argutinas

Fel! Okänt namn på

andra bok om finska terroroffer (Olimme joukko vieras vaan – Vi var bara en skara främlingar).

Dåvarande statsrådet Ulvskog talade våren 2001 i en riksdagsdebatt om vikten av att forskning om kommunismens historia nu kommer i gång även i Sverige. Bakgrunden torde bland annat ha varit att flera böcker av fransmannen Stéphane Courtoise, exempelvis Kommunismens svarta bok (svensk översättning av Bokförlaget DN 1999 av *Le livre noire du communisme*, Paris 1997), då hade kommit ut i Sverige och väckt insikten om behovet av en granskning av den svenska kommunismens historia.

Vetenskapsrådet fördelade år 2002, bland annat mot bakgrund av statsrådet Ulvskogs riksdagsuttalanden, drygt nio miljoner kronor, särskilt öronmärkta, till sju vetenskapliga treårsprojekt för att studera ”kommunistiska regimer”. Men dessvärre hade bara några få kopplingar till Sverige, däribland medieforskaren Göran Leths studie om den svenska nyhetsförmedlingen i Sverige på 1930-talet, redovisad tillsammans med Ester Pollack under rubriken Varför teg den svenska pressen? i publikationen *Arbetarhistoria 4:2001* (Arbetarrörelsens arkiv).

I Sverige har emellertid inga grundläggande forskningsprojekt kommit att riktas mot Kirunasvenskarnas öden. Det är uppseendeväckande. Den ideologiska uppgörelsen – från 1990, 2001 eller det år man väljer att använda – med kommunismen och Stalinterrorn går trögt i Sverige. Ett exempel är hur den planerade minnesplaketten över Rysslandsfararna som riksdagsledamöter (S) från Norrbotten ville ha 2001 i Kiruna inte finns uppsatt ännu. Projektet är lika dött som de flesta av de svenskar som utvandrade. Kaa Eneberg som symbol för ett eftersatt forskningsområde i vår tid behöver vetenskapligt stöd. Enebergs grundläggande studier av dömda svenskars personakter i Ryssland har stärkt henne i övertygelsen om att renläriga kommunister far med osanning då de än i dag hävdar att deras försvunna partivänner gjort sig skyldiga till ett lagbrott i Sovjetunionen – underförstått att dödsdomarna och avrättningarna mot dem var helt i sin ordning. Har hon rätt eller fel? Endast forskning kan svara på den frågan.

Vikten av klarläggande forskning

Vänsterpartiets roll i sammanhanget är värd ett särskilt studium – och forskningsklarlägganden. Partiet och dess föregångare har enligt Eneberg ”inte visat minsta intresse för att hjälpa till att belysa detta sorgliga kapitel i svensk historia”. Varför vill eller orkar det enligt egen uppfattning så demokratiskt trovärdiga Vänsterpartiet inte ifrågasätta den gamla lojaliteten med centrala direktiv?

Det intressanta är ju att tystnaden till trots har partiet hjälpt några partivänner som drabbades av Stalins terror att komma tillbaka till Sverige, dock har det inte i något känt fall gällt utresta Kirunasvenskar. Liken i garderoben finns kvar. Inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen har det också varit svårt att väcka frågan om forskning om vad som hände de ideologiska emigranterna till Sovjetunionen. Som framgick av Anna-Lena Lodenius bok

Tvåfrontskrig (2002) är den fackliga rörelsens udd i dag riktad mot nynazisterna, inte som tidigare mot både nazister och kommunister.

Svensk eftergivenhet – finns den?

En intressant utrikespolitisk aspekt gäller Sveriges förhållande till Sovjetunionen, i dag Ryssland. Har eftergivenhet mot den förr så militärt mäktige grannen kommit att påverka också svensk historieforskning?

Redan att ställa frågan kan ses som en provokation. Likväl är den nyttig. Eneberg har antytt att anhöriga till svenskar i Sovjetunionen har, oftast förgäves, vädjat om hjälp från politiker av olika schatteringar. Även icke-socialistiska statsråd har tillrätt efterlevande släktingar att inte störa den pågående dialogen med Kreml. Ofta har sökandet efter den 1945 i Budapest av Sovjetarmén bortförde svenske diplomaten Raoul Wallenberg använts som förevändning att inte göra någonting.

Att diskutera ödet för svenskar, som frivilligt eller under tvång blivit sovjetiska medborgare, skulle kunna komplicera den diplomatiska diskussionen. Det resonemanget förekom ända in på 1990-talet. Det politiska samförståndet om att inte irritera ryssarna bestod mycket länge.

Grundforskningen saknas

Var finns mer material om emigranterna till Sovjet att hämta? Lars Björlin, Södertörns högskola, konstaterade häromåret att det saknas så kallad grundforskning att utgå från. Ett projekt som kan få betydelse för Sverige är den bearbetning av den internationella partiorganisationen Kominterns arkiv (officiellt benämnt Ryska statens arkiv för social och politisk historia) som den amerikanske forskaren John Heynes arbetar med. Sverige deltar här via Riksarkivet. Av intresse för oss är de 1 300 svenskar som finns i dessa arkiv som aktiva i den kommunistiska rörelsen. Enligt Björlin är det inte endast kommunisters namn som finns upptecknade.

Mycket material i dagens Ryssland

I Ryssland trycks numera oräkneliga dokument över dömda och arkebuserade människor under terroråren 1937–1938. Under 2003 gavs det bland annat ut en 600 sidor tjock bok om 13 000 offer enbart i Karelen – där, det bör påpekas, också de flesta svenskarna mördades. I boken Pominaljnije Spiskij Karelij 1937-1938 (Listor över avlidna i Karelen, Petrozavodsk 2002) har forskaren Jurij Dmitrijev, Petrozavodsk – en av Kaa Enebergs samarbetspartner – sammanställt mycket material, av mördande karaktär. Det märkliga är att denna forskning bekostats med offentliga medel i dagens Ryssland.

Fel! Okänt namn

Vår okända historia – som kan bli känd

Intresset för historia, särskilt svensk historia, är större i vårt land än på många decennier. Forskningen har via mängder av populärt skrivna böcker nått en bred allmänhet. Den som vill veta kan finna mycket. Men de öden som de svenskar som av ideologiska skäl emigrerade på 1920- och 1930-talen till Sovjetunionen gick till mötes utgör en del av vår okända historia. De finns inte i våra historieböcker – dessa många hundra, kanske tusen svenska arbetare som sökte lyckan österut. Men visst finns mycket forskningsmaterial att arbeta med, inte minst personliga intervjuer som arkivchefen Carl-Uno Hannu i Luleå gjorde på 1970-talet med svenskar som återvänt, intervjuer som stannat i arkiven. Berättelserna om dessa svenska arbetares öden i Sovjetunionen, skriver Kaa Eneberg, har begränsat sig till någras personliga vittnesbörd. Kritik av sovjetsystemet har av kommunistpartiet uppfattats som propagandistisk och lögnaktig.

Den historiska forskningsuppgiften är stor, källorna kan vara många men minskas alltmer, dock är uppslagen att gå vidare och möjligheterna närmast obegränsade – men det behövs stöd och ledning och beprövade vetenskapliga forskningsmetoder.

Och det, hösten 2010, är bråttom, bråttom!

Stockholm den 25 oktober 2010

Gunnar Andrén (FP)